

ΓΛΩΣΣΑ, ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ

Η άλλη προσέγγιση στην ιστορία της ελληνικής γλώσσας

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΧΕΙΛΑ-ΜΑΡΚΟΠΟΠΥΛΟΥ

«Η ιστορία του ανθρώπου είναι η ιστορία του λόγου του» (Γ. Χειμωνάς, *Έξι μαθήματα για τον Λόγο*, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα 1984, σ. 13).

Ο ΣΕΠΤΕΜΒΡΗΣ του 2001 πέρασε στην ιστορία σημαδεμένος με γεγονότα, εικόνες και προοπτικές ολέθρου, ανατροπής, εκδίκευσης, ισοπέδωσης, επιβολής. Μέσα στην αποπνικτική και δυσοίωνα ατμόσφαιρα που προκάλεσε ο απόηχός του, μια σημαντική επιστημονική «ανθρωπιστική» δραστηριότητα, ένα σημαντικό συλλογικό εκδοτικό γεγονός, η *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας* (έκδοση του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας και του Ινστιτούτου Νεοελληνικών Σπουδών, επιστημ. επιμέλεια από τον καθηγητή Γλωσσολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Α.-Φ. Χριστίδη), ήρθε να λειτουργήσει ως αντίδοτο πνευματικής τόνωσης και ανάταξης.

Από το πρώτο βιαστικό ξεφύλλισμα στο

Η Δέσποινα Χειλά-Μαρκοπούλου διδάσκει γλωσσολογία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

εκθετήριο του Ε' Ελληνικού Γλωσσολογικού Συνεδρίου στο Παρίσι εκείνες τις αποφράδες μέρες, έγινε αμέσως αντιληπτό ότι η σημαία του παρουσία έκρυβε ένα αντιστρόφως ανάλογο «ειδικό βάρος», ένα «ταμείο», όπως αποδείχτηκε, πολύτιμων και ποικίλων γνώσεων και τρόπων προσέγγισης της αρχαίας ελληνικής γλώσσας και της γλώσσας γενικότερα. Πρόκειται αναμφισβήτητα για ένα έργο ζωής που δεν χωράει σε συμβατικά μεγέθη χρόνου και έκτασης μιας βιβλιοκριτικής παρουσίασης. Κατά συνέπεια, στις επόμενες σελίδες ακολουθώντας τη δομή του βιβλίου θα προσπαθήσω να καταθέσω βασικές σκέψεις για το πολυσχιδές περιεχόμενό του (εστιάζοντας, όπως είναι φυσικό, στα θέματα της ειδικότητάς μου) και κυρίως να επισημάνω τους λόγους για τους οποίους θεωρώ ότι το βιβλίο αυτό συνιστά «την άλλη γραφή» στην ιστοριογραφία της ελληνικής γλώσσας και όχι μόνο.

Ο τόμος αποτελείται από κη' + 1213 σελίδες και είναι αφιερωμένος στον Μανόλη Τριανταφυλλίδη. Πρόκειται για ένα εκτενέστατο συλλογικό έργο για την επίτευξη του οποίου συνεργάστηκαν 44 Έλληνες και 33 ξένοι γλωσσολόγοι, ιστορικοί, φιλόλογοι, αρχαιολόγοι, επιγραφολόγοι, νομικοί, φυσιολόγοι και θρησκευολόγοι. Το πλήθος και η ετερότητα των συγγραφέων είναι το πρώτο στοιχείο που προκαλεί έκπληξη, ενδεχομένως και σκεπτικισμό στον αναγνώστη. Αρκεί, όμως, μια περιδιάβαση στα περιεχόμενα του τόμου για να αποκαλυφθεί ένας διαφορετικός σχεδιασμός, μια ασυνήθιστου εύρους σύλληψη και δόμηση της πρώιμης κλασικής και μετακλασικής ιστορίας της Ελληνικής συνδυασμένης με γενικότερα ζητήματα ιστορικού και γλωσσικού προβληματισμού.

Το κύριο σώμα του έργου κατανέμεται σε εννέα μεγάλες ενότητες, κάθε μία από τις οποίες συναρμολογείται από μικρότερα ή μεγαλύτερα κείμενα-ατομικές συμβολές, που έχουν άμεση συνάφεια με το θέμα εστίασής της. Ο κύριος αυτός κορμός πλαισιώνεται και από άλλα κείμενα: στην αρχή, εκτός από τους πίνακες περιεχομένων, εικόπων/χαρτών, πηγών εικονογράφησης και συγγραφέων του τόμου, συντομογραφιών και προλογικών σημειωμάτων, υπάρχει εκτενής εισαγωγή του επιστημονικού υπεύθυνου της έκδοσης για την ιστοριογραφία της ελληνικής γλώσσας. Μετά την ένατη ενότητα ακολουθούν, επίσης, τρία Παραρτήματα, που στη μεγαλύτερή τους έκταση μόνο περιφερειακού ενδιαφέροντος δεν είναι για την ιστορία της Ελληνικής. Για παράδειγμα, το πρώτο μέρος του πρώτου Πα-

ραρτήματος (σσ. 985-996) συμπληρώνει ουσιαστικά και τυπικά τα περί τονικού συστήματος της δομής της Κλασικής Ελληνικής. Το δεύτερο Παράρτημα (σσ. 997-1058) είναι ένα από τα πιο πρωτότυπα και αποκαλυπτικά τμήματα του τόμου, καθώς διανθίζει και ενισχύει τη γνώση μας για τη χρήση της Αρχαίας Ελληνικής (ΑΕ) σε πολλές πτυχές της ανθρώπινης δραστηριότητας και δημιουργίας, οι οποίες στηρίζονται κατ'εξοχήν στη γλώσσα και σε συναφείς κώδικες επικοινωνίας: παροιμίες, γνωμικά, αινίγματα, ανέκδοτα, λογοπαίγνια, γλώσσα του σώματος κ.ά. Το τρίτο Παράρτημα (σσ. 1059-1072) εξειδικεύεται σε θέματα θεωρίας και εφαρμογής, σε συγκεκριμένες περιπτώσεις γλωσσικών μεταβολών που έχουν αφετηρία την αναλυόμενη κλασική περίοδο. Τον τόμο κλείνουν εκτενείς επιβοηθητικές –διδασκτικές και διαφωτιστικές θα έλεγα– ενότητες (σσ. 1085-1213), που περιλαμβάνουν: τις Αρχαίες Πηγές (το «Αρχαίες» είναι μάλλον περιττό, διαφορετικά, θα πρέπει να διαβαστεί με πολύ διευρυμένο χρονικά περιεχόμενο που να καλύπτει και τα πολύ μεταγενέστερα κείμενα, π.χ. Κείμενα Πατέρων, Μαλάλα και Θεοφάνη), το Γλωσσάρι και τα σύμβολα του Διεθνούς Φωνητικού Αλφαβήτου για την παρακολούθηση των φωνητικών μεταγραφών. Ακολουθούν εξαιρετικά εύχρηστοι πίνακες κύριων ονομάτων, γλωσσών και διαλέκτων (όπου δεν θα ήταν άσκοπη, σε ορισμένες περιπτώσεις, η ξένη απόδοση του ονόματος σπάνιων γλωσσών, π.χ. Παρακική, Φαλισκική, Ορμουρική κ.λπ.). Επίσης, πίνακες λέξεων γραμμένοι κατά γλώσσα/διάλεκτο με έναν επίπονο αλλά ιδιαίτερα πρακτικό επιμερισμό που ξεπερνά τον συμβατικό διαλεκτικό διαχωρισμό. Έτσι, ο αναγνώστης μπορεί εύκολα να βρει τύπους που ανήκουν όχι γενικά στη Δωρική ή Βορειοδυτική Δωρική αλλά, ακριβέστερα, στην Αιτωλική, Δελφική, Ηλειακή, κ.ο.κ.

Πριν περάσω στην παρουσίαση και αξιολόγηση των βασικών εννοιών, κρίνω σκόπιμο να αναφερθώ στη μεγάλη Εισαγωγή καθώς και στα μικρότερα εισαγωγικά κείμενα, που προηγούνται κάθε μεγάλης ενότητας, έργα και τα δύο του επιστημονικά υπεύθυνου Α.-Φ. Χριστίδη. Από τις πρώτες παραγράφους της Εισαγωγής (*Ιστορίες της ελληνικής γλώσσας*, σσ. 3-18) κατατίθεται η προσωπική θέση του επιστημονικού επιμελητή του τόμου για την ιστοριογραφία της γλώσσας στηριγμένη σε ορισμένες από τις πιο σημαντικές επιστημονικές θέσεις της γλωσσολογίας, κυρίως του 20^{ου} αι.: τη συστηματικότητα της γλώσσας, τον επανα-

προσδιορισμό ή την επανεκτίμηση της γλωσσικής μεταβολής ως καθολικού φαινομένου που δεν συνεπάγεται υποχρεωτικά φθορά ή παρακμή, τη σύνδεση του φαινομένου αυτού με κοινωνικούς παράγοντες και την ανάπτυξη εναλλακτικών μορφών στη γλώσσα. Επιπλέον, λαμβάνει υπόψη τα πορίσματα τόσο της τυπολογικής μελέτης των γλωσσικών δομών σε συγχρονικό και διαχρονικό επίπεδο όσο και της αναζήτησης των καθολικών δομών και των μελετών για τη γλωσσική κατάκτηση, όπως προκύπτουν μέσα από τα διάφορα θεωρητικά πρότυπα περιγραφής και ανάλυσης της γλώσσας.

Δεύτερο ενδιαφέρον σημείο και προσδιοριστικό του παρόντος έργου είναι η σημασία που αποδίδει ο Χριστίδης στην ιστορικότητα της γλώσσας: «Δεν υπάρχει γλώσσα εκτός ιστορίας, όπως δεν υπάρχει ιστορία χωρίς τη γλώσσα». Με βάση αυτές τις αρχές αναφέρεται κυρίως σε έννοιες κομβικές και ιδιαίτερα φορτισμένες για την ιστορία της ελληνικής γλώσσας, στη «συνέχεια», τη «συντηρητικότητα», αλλά και στη βασική –αν και ρευστή– διάκριση γλώσσας και διαλέκτου. Επισημαίνονται, επίσης, τα κέρδη που αποκομίζει η μελέτη της ιστορίας της Ελληνικής από συγκεκριμένες επιστημονικές κατακτήσεις του 20^{ου} αι.: την ανακάλυψη της Τοχαρικής, την αποκρυπτογράφηση της Χεττιτικής, την αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής Β' καθώς και την ανάπτυξη της διαλεκτολογίας (αρχαίας και νεότερης) με βάση τις νέες θεωρητικές θέσεις περί διάσπασης και σύγκλισης των γλωσσών.

Με αφετηρία την έννοια της ιστορικότητας της γλώσσας ο Χριστίδης προσεγγίζει ερμηνευτικά το θέμα της συνέχειας, όπως αυτό καλλιεργήθηκε και διαμορφώθηκε, με σκοπό να τονιστεί η συντηρητική διαδρομή της Ελληνικής ή για να εξυπηρετήσει άλλου είδους διεκδικήσεις για τη νεοελληνική εθνική ταυτότητα (μέσω της συνέχειας με την αρχαιότητα). Αυτό ίσχυσε και στην περίπτωση του νεότερου «γλωσσικού ζητήματος» με την κλασικιστική στάση των καθαριστών, θεμελιωμένη στην πεποίθηση για τη συνέχεια και την εγγενή εξελικτική συντηρητικότητα της Ελληνικής έναντι της Λατινικής, αλλά και με τη στάση των δημοτικιστών για τη συνέχεια της «λαλουμένης» μέσω των διαλέκτων και της στενής ομοιότητάς τους – πράγμα καθόλου αυτονόητο. Έτσι, κατά τη γνώμη του, δεν ερμηνεύεται η συνέχεια αλλά «αξιολογείται» (συντηρητικά) και από τις δύο τάσεις. Κοινή στάση και των δύο ρευμάτων είναι και η «ομοιογενποιητική» άποψη για τη σχέση γλώσσας και διαλέκτου: μία κοινή γλώσσα για όλα τα μέ-

λη του κράτους με τη μοιραία περιθωριοποίηση των επιμέρους διαλεκτικών μορφών και αποκλίσεων. Στην πραγματικότητα, σύμφωνα με την κυρίαρχη θέση της ιστορικής γλωσσολογίας σήμερα, η επιλογή και η επικράτηση της μιας ή της άλλης μορφής δεν οφείλεται σε εγγενή «συντηρητικά» χαρακτηριστικά της γλώσσας αλλά σε εξωτερικές ιστορικές συγκυρίες (πρβλ. την ανάδειξη του Πελοποννησιακού ιδιώματος σε δόκιμη και επίσημη γλώσσα).

Γενικά, θεωρώ το κείμενο αυτής της Εισαγωγής πολύ σημαντικό, ένα κείμενο καταστατικό, γιατί, παρόλο που η ιστορική αναδίφηση της Ελληνικής περιορίζεται στον τόμο μέχρι τη μετακλασική της φάση, θίγονται καίρια ζητήματα που αφορούν την αντιμετώπιση ολόκληρης της ιστορικής της πορείας. Ζητήματα συνέχειας, συγγένειας, συντηρητικότητας, εσωτερικής πίεσης και εξωτερικής επίδρασης επαναπροσδιορίζονται βάσει των σύγχρονων καθολικών αρχών και παραμέτρων που καθορίζουν τη γλωσσική μεταβολή. Προς αυτή την κατεύθυνση η γλώσσα θεωρείται στο σύνολό της με όλες τις άλλοτε συγκλίνουσες και άλλοτε αποκλίνουσες μορφές της, οι οποίες αποδεικνύουν στην πράξη την πολυπλοκότητα της ερμηνείας αυτής της εξέλιξης και καθιστούν παράλληλα σαφέστερη την ανάγκη συνυπολογισμού όλων των μορφών και όλων των εσωτερικών και εξωτερικών παραγόντων. Πράγματι, για τη συνολική εκτίμηση του βαθμού μετακίνησης της Ελληνικής είναι, αναμφισβήτητα, αναγκαία η εξέταση της διαλεκτικής διαφοροποίησης σε σχέση με τον κορμό. Ωστόσο, πιστεύω ότι δεν είναι το μόνο πεδίο που μπορεί να ελέγξει την ορθότητα περί «συντηρητικότητας» ή μη της Ελληνικής. Ο ίδιος ο όρος παραπέμπει σε προ- ή εξω-επιστημονικούς γλωσσολογικούς χώρους και δεν αφήνει περιθώρια για πειστικά επιστημονικά κριτήρια. Αντίκειται στην ίδια τη φύση της γλώσσας με τη γνωστή διαρκή τάση της να ισορροπεί ανάμεσα στην αδράνεια (inertia) και την αλλαγή. Ιδιαίτερα στην περίπτωση της Ελληνικής, είναι τουλάχιστον αντιφατικό να χαρακτηρίζεται συντηρητική μια γλώσσα που ήδη στην κλασική και κυρίως τη μετακλασική της φάση μας δίνει τόσα δείγματα μεταβολών σε όλα τα επίπεδα.

Ως προς τον αναλυτικό ή μη χαρακτήρα της Νέας Ελληνικής θεωρώ ότι η τοποθέτησή της από τον Χριστίδη στη μέση ενός συνεχούς, με εκατέρωθεν πόλους τη συντηρικότητα από τη μία και την αναλυτικότητα από την άλλη, ανταποκρίνεται περισσότερο στην πραγματικότητα και σε αυστηρότερα

τυπολογικά κριτήρια. Η μόνη μου επιφύλαξη, εν προκειμένω, είναι ότι η έννοια του συνεχούς συσκοτίζει, ίσως, τη γενικότερα υποστηριζόμενη μορφή μετακίνησης της γλώσσας που εκτιμάται ότι έχει μάλλον κυκλικό παρά γραμμικό χαρακτήρα, όπως μαρτυρούν τα φαινόμενα εξαφάνισης και επανεμφάνισης δομών, ειδικά μάλιστα στην εναλλαγή περίφρασης/ανάλυσης και σύνθεσης. Ενδεικτικά θυμίζω το παράδειγμα της πορείας του λατινικού Μέλλοντα, που από έναν αρχικό μονολεκτικό τύπο (π.χ. cantabo) εξελίχθηκε σε περιφραστικό (cantare habeo) για να καταλήξει στη Γαλλική και πάλι σε μονολεκτικό (je chanterai) (βλ. σχετικά Schwegler 1993, σσ. 175 κ.εξ.).

Σε ό,τι αφορά τα εισαγωγικά κείμενα, πιστεύω ότι είναι στοιχείο σημαντικό στη σύλληψη του σχεδιασμού του τόμου, καθώς λειτουργούν ως αρμοί που συμβάλλουν στη σύνδεση των πολλών υποδιαίρεσεων κάθε ενότητας αλλά και της συνολικής συνοχής του έργου. Λειτουργούν, όμως παράλληλα, και ως πολύτιμοι οδηγοί για τη λογική και το περιεχόμενο της εκτιθέμενης ύλης. Παρά τον εισαγωγικό τους χαρακτήρα περιέχουν συχνά προσωπικές παρεμβάσεις και επισημάνσεις του επιμελητή, που αναδεικνύουν συνήθως τα σημαντικότερα σημεία κάθε ενότητας.

Η πρώτη θεματική ενότητα έχει γενικότερο θεωρητικό χαρακτήρα και επιγράφεται *Το γλωσσικό φαινόμενο* (σσ. 21-117). Στα επιμέρους κεφάλαιά της εκτίθεται καταρχήν ο σύγχρονος φιλοσοφικός και ευρύτερα επιστημονικός στοχασμός για τη φύση της γλώσσας, τη σχέση της με τη σκέψη, αλλά και με τις εγκεφαλικές λειτουργίες, την προέλευση και την ανάπτυξη της φυλογενετικά και οντογενετικά. Επίσης, περιλαμβάνει την επιστημολογικά αναγκαία διαίρεση της γλώσσας σε τομείς/επίπεδα ανάλυσης με τον συνεπαγόμενο προβληματισμό για τον καθορισμό και την επεξεργασία των στοιχείων/μονάδων ανάλυσής της ανά επίπεδο (π.χ. φθόγγου, φωνήματος, μορφήματος, λέξης, φράσης πρότασης κ.ά.), προϊόν της θεωρητικής ανάπτυξης της σύγχρονης γλωσσικής επιστήμης και της παράλληλης αξιοποίησης της εμπειρίας του προεπιστημονικού της παρελθόντος. Τη θεματική της ενότητας αυτής σωστά συμπληρώνει το κεφάλαιο περί γλωσσικής μεταβολής, καθολικού φαινομένου της γλώσσας και με θεμελιώδη σημασία για την ιστορική της προσέγγιση (βλ. και παρακάτω).

Η πρώτη αντίδραση για τη σκοπιμότητα παρουσίας της ενότητας αυτής σε έναν τόμο ιστορίας της Ελληνικής θα μπορούσε να

είναι μια στάση αμηχανίας ή ακόμα και αμφισβήτησης. Μια προσεκτικότερη όμως ανάγνωση των προθέσεων των δημιουργών και του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού αυτού του έργου πείθει, κατά τη γνώμη μου, περί του αντιθέτου. Τα θέματα που αναπτύσσονται στα κείμενα της πρώτης ενότητας δεν έχουν τον χαρακτήρα απλού προοιμίου στην ιστορική προσέγγιση που ακολουθεί. Λειτουργούν κυρίως ως ουσιαστική εισαγωγή στις βασικές αρχές και προϋποθέσεις μιας πράγματι επιστημονικής θεώρησης της υφής της γλώσσας, με την οποία κρίνεται σκόπιμο να συνδεθεί –και σωστά– η εξέταση της ιστορίας της Ελληνικής με τρόπο επιστημονικά συνεπή, ακριβή και ενιαίο. Είναι, πάντως, κείμενα που, παρά τον ακραιφνώς θεωρητικό και επιτομικό τους χαρακτήρα και παρά τις όποιες παρατηρήσεις για επιμέρους θέματα, έχουν γραφτεί γενικά κατά τρόπο κατανοητό και οπωσδήποτε «ελκτικό». Ο αναγνώστης, πριν περάσει στην ιστορία της Ελληνικής, έχει την ευκαιρία να ενημερωθεί για έννοιες-κλειδιά, για τις κατακτήσεις ή τις τρέχουσες εξελίξεις σε βασικούς τομείς της γλωσσολογίας και άλλων συναφών επιστημών αποκομίζοντας έτσι εφόδια –ακόμη και τεχνικά– με τα οποία μπορεί μετά να παρακολουθήσει και κυρίως να κατανοήσει τα ιστορικά δρώμενα της Ελληνικής. Η αναφορά τόσο στον γενικευτικό, αφαιρετικό και αυθαίρετο χαρακτήρα της γλώσσας, οριζόμενο από τη σύμπραξη του γνωσιακού και βιωματικού περιεχομένου των λέξεων, όσο και στον απόλυτα συστηματικό τρόπο λειτουργίας της στο επίπεδο της έκφρασης και στο επίπεδο της σήμανσης, η συνοπτική αλλά εξαιρετικά περιεκτική επανατοποθέτηση στο πολυσυζητημένο θέμα των σχέσεων γλώσσας και σκέψης, η επισήμανση της πολυπλοκότητας της ερμηνείας του γλωσσικού φαινομένου μέσα από την εξέταση των θεωριών γέννησης της γλώσσας –που οδηγεί αναπόφευκτα στη συνειδητοποίησή του αλλά και στην προσπάθεια αντικειμενικής και παρατηρητικής στάσης των χρηστών απέναντι στη μητρική τους γλώσσα–, η σύνδεση της ιστορικότητας άρα και κοινωνικότητας της γλώσσας με την εκμάτησή της από το παιδί και, πάνω απ' όλα, η επανεκτίμηση βασικών αρχών και μηχανισμών που διέπουν καθολικά την εξέλιξη κάθε γλωσσικού συστήματος, όλα αυτά είναι δηλωτικά (και άρα χρήσιμα) για τη φύση και τη λειτουργία, το «είναι» και το «γίνεσθαι» της γλώσσας και ελαχιστοποιούν –αν δεν εκμηδενίζουν– τις πιθανότητες παρερμηνείας της περιγραφόμενης ιστορίας ή

εμμονής στις μονόπλευρες θέσεις του παρελθόντος.

Η δεύτερη ενότητα (*Η ελληνική γλώσσα, Γλώσσα και ιστορία*, σσ. 121-278) αναφέρεται στην ιστορία της Ελληνικής από τις ινδοευρωπαϊκές καταβολές της μέχρι τη ρωμαϊκή εποχή. Αν η πρώτη ενότητα μπορεί να χαρακτηριστεί ως ένα μικρό αλλά πολύ λειτουργικό εγχειρίδιο θεωρίας της γλώσσας, η δεύτερη αποτελεί μια πολύ καλή εισαγωγή στις ιστορικές συνιστώσες και τα ιστορικά συμφραζόμενα της Ελληνικής από τις απαρχές της μέχρι το τέλος της εποχής που εξετάζεται. Είναι ο απαραίτητος ιστορικός καμβάς ένταξης της ΑΕ, χωρίς τον οποίο η έκθεση της γλωσσικής περιγραφής και εξέλιξης της θα θύμιζε υπόθεση πειραματοζώου στο ειδικό εργαστήριο.

Τα κείμενα αυτής της ενότητας αναφέρονται καταρχήν στις θεωρίες/μαρτυρίες για την ινδοευρωπαϊκή οικογένεια και τον ινδοευρωπαϊκό πολιτισμό, στις απαρχές της ελληνικής γλώσσας, στα συστήματα γραφής (γενικά), στις προελληνικές γλώσσες και στη σχέση της Ελληνικής με αυτές καθώς και σε όλα τα μετέπειτα προϊστορικά και ιστορικά στάδια της, μέχρι τους ρωμαϊκούς χρόνους δίνοντας έμφαση σε μια παράλληλη εξέταση γλώσσας, γραφής και προφορικής παράδοσης (βλ. μεταξύ άλλων θέματα που αφορούν τη Γραμμική Α', τις κυπρομινωικές γραφές, το κυπριακό συλλαβάριο, την Ετεοκυπριακή και Ετεοκρητική, τη Γραμμική Β', την εισαγωγή του αλφαβήτου, τον αλφαριθμητισμό και την προφορικότητα, τη δημιουργία της Κοινής, κ.ά.).

Στην πραγματικότητα, όλη αυτή η αναλυτική θεματική περιστρέφεται γύρω από το δίπτυχο: α) η ινδοευρωπαϊκή έρευνα, β) η Ελληνική και η ιστορική διαδρομή της από το πρωιμότερο στάδιο μέχρι τους χρόνους της Κοινής, με έμφαση στον ρόλο που διαδραμάτισε η γραφή. Ως προς το δεύτερο σκέλος, τις εντυπώσεις κερδίζουν οι υποενότητες που είναι αφιερωμένες στις δυσδιάκριτες και ελλιπώς γνωστές σχέσεις της Ελληνικής με τις προελληνικές γλώσσες και γραφές (Γραμμική Α', Ετεοκρητική, Πελασγική κ.λπ.), ένα θέμα που προσεγγίζεται πολύ συστηματικά, στον βαθμό που το επιτρέπουν τα δεδομένα, ενώ το ίδιο εντυπωσιακή είναι η παράθεση των διαφόρων συστημάτων της γραπτής απεικόνισής τους. Παράλληλα, είναι σημαντική η συμβολή των κειμένων που αποσαφηνίζουν τη σχέση γλώσσας και γραφής, προφορικής και γραπτής παράδοσης της ΑΕ καθώς και τα περί εισαγωγής, προσαρμογής και συγκρότησης του ελληνικού αλφαβήτου. Είναι σημα-

ντικό ότι το θέμα της σημασίας και του αδιαμφισβήτητου ρόλου της γραφής στην ιστορία της γλώσσας και όλης της διάνοησης εξισορροπείται με την υπογράμμιση της προφορικότητας ή της προφορικής δεξιότητας που λειτούργησε όχι μόνο ως το βασικό μέσο πλήρωσης των καθημερινών επικοινωνιακών αναγκών αλλά και ως ένα «ιδιαίτερα εκλεπτυσμένο επίτευγμα»¹.

Ως προς το πρώτο σκέλος, εκείνο που χαρακτηρίζει τα κείμενα και που προέρχεται από τη στιβαρή γραφίδα καταξιωμένων επιστημόνων του χώρου είναι μια εξαιρετική και πολύ υπεύθυνη ενημέρωση για ζητήματα που απασχολούν επί σειρά ετών τη γλωσσική επιστήμη: ταυτότητα της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας ως κοινωνίας (αρχική κοιτίδα, μετέπειτα διασπάσεις κ.λπ.) και της Πρωτοϊνδοευρωπαϊκής ως «πρωτογλώσσας» ή γλώσσας προέλευσης πολλών σημερινών γλωσσικών συστημάτων μεταξύ των οποίων και η Ελληνική, μεθοδολογία για τον εντοπισμό των συγγενικών σχέσεων και την αναγωγή μέσω αυτών στην υποθετική Πρωτογλώσσα, συγκρότηση της Πρωτοελληνικής κ.ά. Η δυσκολία που εξακολουθεί εύλογα να καλύπτει την έρευνα σε πολλές πτυχές ενός τόσο μακρινού παρελθόντος είναι κατάδηλη στη σύγκρουση των διαφόρων θεωριών, από τις οποίες αυτό που αποκομίζει κανείς είναι ότι, παρά την υποστηριζόμενη ισχύ και προτεραιότητα των γλωσσικών κριτηρίων, η συνδυαστική δράση και των άλλων συναφών ερευνών (αρχαιολογίας, ανθρωπολογίας κ.λπ.) μπορεί να δια φωτίσει πληρέστερα τη συναρπαστική, χωρίς αμφιβολία, υπόθεση των γλωσσικών μας καταβολών. Θεωρώ ότι είναι σημαντική η καταχώρησή τους, γιατί, πέρα από το ειδικό επιστημονικό τους ενδιαφέρον, ενημερώνουν υπεύθυνα για θέματα που αποκτούν ευρύτερη επικαιρότητα από τις στρεβλωτικές συχνά αναφορές μη επιστημονικών κύκλων.

Η τρίτη ενότητα (*Οι αρχαίες ελληνικές διάλεκτοι*, σσ. 281-379) είναι αφιερωμένη στην ανάπτυξη, περιγραφή και κάμψη του διαλεκτικού μωσαϊκού που συνιστά τη γλωσσική πραγματικότητα της Ελληνικής στους εξεταζόμενους χρόνους (Μυκηναϊκή, Ιωνική-Αττική, Αρκαδοκυπριακή, Παμφυλιακή, Μακεδονική, Αιολικές, Δωρικές και η γλώσσα του Ομήρου). Εδώ, αξίζει να επισημανθεί, μεταξύ άλλων, η αναφορά στη μορφή και τη θέση της Μακεδονικής (η μελέτη της οποίας ενισχύθηκε από την πρόοδο των ανασκαφών των τελευταίων χρόνων), η κατ' ανάγκη συνοπτική αλλά καίρια παρουσίαση των προβλημάτων που συνδέονται με τη

γλώσσα του Ομήρου, το πολύ ενδιαφέρον σημείωμα για τις νεότερες εκτιμήσεις των αιτίων που οδήγησαν στην παρακμή των αρχαίων ελληνικών διαλέκτων και, κυρίως, η συνολική κοινωνιογλωσσολογική προσέγγιση στην αρχαία ελληνική διαλεκτολογία με ανθρωπογεωγραφικά και ιστορικοκοινωνικά κριτήρια.

Η τέταρτη ενότητα (*Η Αρχαία Ελληνική/Δομή και αλλαγή*, σσ. 383-530) εντάσσεται στην κυρίως θεματική του τόμου και θα αιτιολογούσε (σε συνδυασμό με την τρίτη ενότητα) αυτοτελώς το περιεχόμενο μιας κλασικής/συμβατικής ιστορίας της Ελληνικής μέχρι την ύστερη αρχαιότητα. Η γλωσσολογική προσέγγιση σύμφωνα με τα πορίσματα των τελευταίων ερευνών για τη φωνητική και φωνολογική περιγραφή της Κλασικής ΑΕ, τη μορφολογία και τη σύνταξή της και κυρίως η έμφαση στα φαινόμενα μεταβολής της γλώσσας (σε όλα τα προαναφερθέντα επίπεδα) από την κλασική στην αλεξανδρινή περίοδο, μη εξαιρουμένου του συνήθως παραλειπόμενου λεξιλογίου και γενικότερα της σημασιακής αλλαγής, καταξιώνει τον στόχο του κεφαλαίου και δημιουργεί το αναγκαίο προηγούμενο σε οποιαδήποτε προοπτική ολοκλήρωσης αυτής της ιστορικής καταγραφής.

Η ενότητα κατέχει –και δικαιολογημένα– δεσπόζουσα θέση στον τόμο από την άποψη του όγκου και της ποικιλίας των θεμάτων. Το περιεχόμενό της είναι από τη φύση του εξειδικευτικό και προσελκύει, κυρίως, το ενδιαφέρον των γλωσσολόγων, στους οποίους απευθύνεται στη μεγαλύτερή της έκταση με την επιβαλλόμενη γραμματική περιγραφή της ΑΕ (δηλ. της αττικής διαλέκτου, όπως επεξηγεί στο εισαγωγικό του σημείωμα ο επιμελητής της έκδοσης) σε όλα τα επίπεδα ανάλυσης (φωνητικό, φωνολογικό, μορφολογικό, συντακτικό και σημασιολογικό). Παρ' όλα αυτά, οι συγγραφείς αποφεύγοντας πολύ τεχνικούς όρους και θεωρητικά προβλήματα που εμπλέκονται στην περιγραφή καθιστούν τα κείμενα προσπτά και στους μη ειδικούς που θα ήθελαν να έχουν μια συνολική εικόνα της δομής της ΑΕ στηριγμένη στη σύγχρονη έρευνα.

Για το κάθε επίπεδο δίνονται οι βασικοί δομικοί χαρακτήρες της Αττικής με ακρίβεια και σαφήνεια, πράγμα που σημαίνει ότι το τοπίο δεν συσκοτίζεται από τα λανθάνοντα ποικίλα θεωρητικά πρότυπα. Έτσι, περιγράφεται το φωνολογικό της σύστημα (φωνηεντικό, συμφωνικό, δίφθογοι), ο συλλαβισμός και το συνδυαστικό τονικό σύστημα δυναμικού και μελωδικού τόνου. Παράλληλα, σημαντική και πολύ χρήσιμη, πα-

ρά την εν πολλοίς πιθανολογική βάση της, είναι η αναφορά στην προφορά τόσο ως προς την περιγραφή της φωνητικής αξίας των φθόγγων (αντιπαρτιθέμενη σε πίνακες με τους αντίστοιχους χαρακτήρες της γραφής αλλά και με τα εξελικτικά της στάδια στη Μεσαιωνική και Νέα Ελληνική) όσο και για τη μνεία βασικών εξωτερικών και εσωτερικών σχετικών μαρτυριών που παρέχουν διάφορες πηγές. Ο συνειδητός αποκλεισμός των συναρθρωτικών φωνολογικών φαινομένων (σελ. 387), που θα μπορούσε να αποδοθεί σε λόγους εξοικονόμησης της ύλης ή και σε λόγους ελλιπούς σύγχρονης βιβλιογραφίας πάνω στο θέμα, αφήνει πάντως κατά μέρος έναν τομέα συγχρονικού και ιστορικού ενδιαφέροντος (παθήσεις φθόγγων κ.λπ.).

Αρκετά συνοπτική αλλά εύληπτη είναι πάντως και η εικόνα της μορφολογικής περιγραφής. Προσωπικά θα έβλεπα χρησιμότερο να έχουν δοθεί σε παράρτημα τα ονοματικά και ρηματικά παραδείγματα κλίσης και στη θέση τους να είχε συμπεριληφθεί συνοπτικά και η παραγωγική διαδικασία, η *altera pars* της μορφολογικής οργάνωσης του ονόματος και του ρήματος της ΑΕ.

Η ανάλυση της συντακτικής δομής της κλασικής αττικής ασφυκτιά στις εξήμισι σελίδες που καταλαμβάνει· παρ' όλα αυτά, τα βασικότερα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά είναι παρόντα έστω και επιγραμματικά και με απλό, σχεδόν παιδαγωγικό, τρόπο: οι λειτουργίες των πτώσεων, τα φαινόμενα συμφωνίας μεταξύ του ονόματος και των προσδιοριστών του ή μεταξύ του ρήματος και του υποκειμένου, η μη υποχρεωτική δήλωση του υποκειμένου, η ευέλικτη σειρά των όρων, η συνθετότητα της δομής της πρότασης με κυρίαρχο ως προς αυτήν τον ρόλο του απαραιτήτου και της μετοχής, η ιδιαιτερότητα της απαραιτήτης δομής, η «πτωτική έλξη» κ.ά. Η στενότητα του χώρου δεν επέτρεψε να συμπεριληφθούν πολλά επιμέρους ζητήματα, άλλα γνωστά και άλλα ανοικτά ακόμη στη σύγχρονη έρευνα (και από αυτή την άποψη ίσως θα ήταν χρήσιμη μια αναλυτικότερη βιβλιογραφία) καθώς και περισσότερες επεξηγήσεις ή σχόλια (π.χ. για τις απόψεις του Goodwin ως προς τη διαφορά μεταξύ συμπληρωματικής μετοχής και απαραιτήτου, που δεν είναι τόσο σαφείς). Τέλος, οι επισημάνσεις που αφορούν τη σχέση των δομικών θέσεων των όρων της πρότασης και της πραγματολογικής ερμηνείας της είναι πολύ χρήσιμες και γι' αυτήν την ίδια τη σχέση –γνωστής διαγλωσσικής ισχύος– αλλά και για τον δυνατό διασυσχετισμό της

με τη λεγόμενη «υφολογική διαφοροποίηση» των κειμένων.

Η πέμπτη ενότητα (Οι επαφές της Ελληνικής με άλλες γλώσσες, σσ. 533-635) προσγράφεται στα καινοτόμα στοιχεία του τόμου. Είναι, όσο ξέρω, η πρώτη φορά που εξετάζονται σε τόση έκταση και συνολικά οι σχέσεις της ΑΕ με άλλες γλώσσες της αρχαιότητας (Σημιτικές, Θρακική, Ιλλυρική, Φρυγική, Καρική, Λυκική, Λυδική, Ιρανική, Λατινική, Ετρουσκική, Εβραϊκή, Αιγυπτιακή, Αραβική, Συριακή, Κελτικές και Ινδικές). Πρόκειται για ένα πανόραμα γλωσσικών επαφών, σε μερικές περιπτώσεις ορατό και «επισκέψιμο» σε άλλες θολό ή δυσδιάκριτο – ανάλογα με τις σωζόμενες μαρτυρίες. Πέρα από τις πολλαπλές γλωσσικές πληροφορίες για τις δάνειες λέξεις από και προς την Ελληνική σε σχέση με αυτές τις γλώσσες (πρβλ. π.χ. τη σημιτική προέλευση γνωστών λέξεων όπως *κρόκος*, *σινδών*, *σάκκος*, *αραβών* ή την ιρανική των *μάγος*, *σατράπης*, *παράδεισος* και την ινδική των *πέπερι*, *όρυζα*), πέρα ακόμη και από τις πολύτιμες γλωσσολογικές διαπιστώσεις για τα συμπτώματα και τις συνέπειες της συνάντησης της ΑΕ με τόσα και τόσο διαφορετικά γλωσσικά συστήματα, η προσφορά αυτών των κειμένων έγκειται στο γεγονός ότι μέσω αυτών των σχέσεων –όπως σωστά επισημαίνει ο Χριστίδης στην Εισαγωγή του– μπορεί κανείς να πιστοποιήσει και να αξιολογήσει το μέγεθος της επιρροής που άσκησε και δέχτηκε η Ελληνική σε εκείνη τη φάση, συνειδητοποιώντας έτσι την αξία και τελικά αυτή την ίδια την ιστορικότητά της². Ειδικότερα για τη σχέση Ελληνικής και Εβραϊκής θα είχα να παρατηρήσω ότι και η αντίστροφη ματιά, της επίδρασης δηλ. της δεύτερης στην πρώτη, που έχει τόσο συζητηθεί, κυρίως ως προς τη γλώσσα της Καινής Διαθήκης, θα μπορούσε να συμπληρωθεί τη διαγλωσσική αυτή επισκόπηση (παρόλο που καλύπτεται εν μέρει στην επόμενη ενότητα, σσ. 662-670).

Στην ίδια κατεύθυνση λειτουργεί και η έκτη ενότητα (*Μεταφραστικές πρακτικές στην αρχαιότητα*, σσ. 643-708), στην οποία εξετάζεται η καταρχήν προφορική και από τον 3ο π.Χ. αι. και γραπτή μεταφραστική δραστηριότητα ως ένα ακόμη μέσο γλωσσικών επαφών και ανταλλαγών της ΑΕ με γλώσσες όπως η Ινδική, η Αιγυπτιακή, η Αραμαϊκή, η Εβραϊκή και κυρίως η Λατινική. Στόχος, πέρα από την προφανή πολιτισμική σημασία αυτής της δραστηριότητας, είναι η σύνδεσή της με την κάλυψη των επικοινωνιακών αναγκών της εποχής, γι' αυτό και η εστίαση στον χώρο του λεξιλογίου, όπου συ-

νήθως αυτές αντανακλώνται. Οι συνέπειες από αυτό είναι γνωστές: μια έντονη κινητικότητα, που έχει αναδείξει το λεξιλόγιο ως το πιο άμεσο και το πιο κοινό, ίσως, πεδίο των γλωσσικών μεταβολών, μεταβολών που εισπράττονται και συνειδητοποιούνται από τους ίδιους τους φυσικούς ομιλητές, ανεξάρτητα αν αυτοί δεν είναι σε θέση να καθορίσουν ή να προδιαγράψουν την τύχη παλαιών και νέων (δανεισμένων συνήθως) λέξεων.

Η έμφαση στη δημιουργική, διαφοροποιητική ανά χρήση και περίσταση, επιστράτευση/ανάκληση του λεξιλογίου από τη γλώσσα είναι η υποδηλούμενη «έγνοια» του εκδότη και στην επόμενη εκτενέστατη έβδομη ενότητα (*Γλώσσα και πολιτισμός*, σσ. 711-881) με τρεις υποομάδες θεμάτων που ο τίτλος τους παραδόξως εμφανίζεται ως υπότιτλος των εισαγωγικών κειμένων, ενώ σύμφωνα με τη δομή των υπόλοιπων ενότητων θα μπορούσαν να είχαν διαταχθεί αντίστροφα (πρώτα ο τίτλος της υποενότητας και μετά άτιπλη η εισαγωγή). Τυχαία ή σκόπιμη η αλλαγή δεν είναι ορατό, αλλά, έτσι κι αλλιώς, δεν διαταράσσει την όλη δομή του έργου.

Στην πρώτη υποενότητα («Γλώσσα και τέχνη του λόγου», σσ. 711-785) βασικές κειμενικές έννοιες διευκρινίζονται με πολλές αναφορές στην ΑΕ γραμματεία, ενώ καταγράφεται με αναλυτική κατανομή το ιδιαίτερο αρχαιοελληνικό φαινόμενο των γραμματειακών γλωσσών/διαλέκτων (διαφορετική διάλεκτος ανά γραμματειακό είδος). Ανάλογα κινείται και το κείμενο «Χρήση των διαλέκτων στη Λογοτεχνία» με χρήσιμες γλωσσικές καταχωρήσεις ανά διάλεκτο και λογοτεχνικό είδος και με την ακόμη χρησιμότερη γλωσσολογική επισήμανση ότι «οι διάλεκτοι στη λογοτεχνική τους χρήση είναι απαλλαγμένες από τα έντονα ιδιωματικά στοιχεία». Αποτελούν, όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά, γλωσσικές μορφές «καθαράμένες». Αν αυτό είναι σωστό, αποτελεί σημαντική παρατήρηση και συγχρόνως έμμεση υπόμνηση για την προσοχή ή επιφύλαξη με την οποία πρέπει να αντιμετωπίζονται τα λογοτεχνικά κείμενα ως πηγές γλωσσολογικής ανάλυσης, ιδιαίτερα σε θέματα γλωσσικής μεταβολής και τυπολογίας.

Φιλολογικής κυρίως αφετηρίας είναι τα θέματα γλώσσας που απασχολούν τους συγγραφείς των υπόλοιπων κειμένων αυτής της υποενότητας (π.χ. προφορικότητα της επικής ποίησης του Ομήρου έναντι της γραπτής παράδοσης του κειμένου, λογότυποι, μετρικά ζητήματα κ.ά.), η οποία κλείνει με μια σύντομη αλλά πολύ περιεκτική και διεισδυτική αναφορά στη γλώσσα και τη λο-

γοτεχνία των ελληνιστικών χρόνων. Η παρατήρηση ότι η περίοδος της Κοινής ήταν γλωσσικά τόσο ποικίλη όσο και ο πολιτισμός της, παρατήρηση που στηρίζεται προφανώς στη γνώση των κειμένων της εποχής, ανταποκρίνεται πλήρως στις σύγχρονες γλωσσολογικές εκτιμήσεις για τη γλωσσική ετερογένεια που χαρακτήριζε την Κοινή της αλεξανδρινής περιόδου (πρβλ. και Horrocks 1997, σσ. 36-37).

Γλωσσικός και πολιτισμικός είναι ο βασικός προσανατολισμός του θέματος της δεύτερης («Ειδικά και ειδικευμένα λεξιλόγια», σσ. 787-836) και τρίτης υποενότητας («Πολιτισμικές σημασίες και οι μεταμορφώσεις τους», σσ. 837-881), όπου προσφέρεται συγχρόνως πολύτιμο υλικό από πλευράς περιεχομένου και χρήσης των λέξεων σε συγκεκριμένους θεματικούς τομείς (την πολιτική οργάνωση, τον θρησκευτικό βίο, τις επιστήμες), στους οποίους αντιστοιχεί και η εσωτερική διάκριση «ειδικού» (για τους δύο πρώτους τομείς) και «ειδικευμένου» λεξιλογίου (για τον τρίτο). Τα κείμενα αυτά έχουν κατ' ανάγκη δειγματοληπτικό –αλλά όχι τυχαίο– χαρακτήρα και δεν αποσκοπούν να δώσουν εξαντλητικά τα εξεταζόμενα σημασιολογικά πεδία ή να συμπεριλάβουν όσο το δυνατόν περισσότερες θεματικές περιοχές. Ο αναγνώστης θα πρέπει, κατά τη γνώμη μου, να τα εισπράξει ως ένα πολύ αντιπροσωπευτικό δείγμα αποτύπωσης της σχέσης νόησης και γλώσσας (με τον τρόπο που αυτή προσδιορίζεται στη σύγχρονη έρευνα, στην οποία συμπεριλαμβάνεται και ο ρόλος του κοινωνικού παράγοντα, δηλαδή της χρήσης της γλώσσας³) αφενός για έννοιες-κλειδιά κυρίαρχων θεμάτων ζωής και οργάνωσης στην εξεταζόμενη περίοδο και αφετέρου για βασικές έννοιες ορισμένων πρωτοπόρων επιστημονικών χώρων. Θα μπορούσε να σκεφτεί κανείς και άλλους χώρους ειδικευμένου και ειδικού λεξιλογίου (π.χ. ρητορικούς όρους, γλωσσικούς/γλωσσολογικούς όρους, όρους του καθημερινού βίου ή τα ειδικά λεξιλόγια (π.χ. των «θυσιών» ή του «αποικίζεiu»), που αναφέρονται στην αυστηρότερα γραμματική περιγραφή του αρχαίου ελληνικού λεξιλογίου (σσ. 486-494) κ.λπ., αλλά είναι σαφές ότι η ποσοτική κάλυψη δεν είναι εδώ το ζητούμενο. Αυτό που επιδιώκεται –και επιτυγχάνεται– είναι κυρίως να φανούν έμπρακτα, μέσα από τα ίδια τα δεδομένα, η ανάπτυξη και ιστορικότητα της γλώσσας και, ως προς την τρίτη υποενότητα, οι εξωγλωσσικές πολιτισμικές συνθήκες, που δυνάμει επηρεάζουν τις σημασιακές μεταβολές των λέξεων γενικά και εδώ, ειδικότερα,

λέξεων ισχυρά αντιπροσωπευτικών, όπως «ελληνισμός», «φιλοτιμία», «παράδεισος», «άγιος», «ψυχή», σύμφωνα με τις μαρτυρίες των κειμένων.

Οι επόμενες ενότητες όγδοη και ένατη (Οι αρχαίοι και η γλώσσα, σσ. 886-912 και Οι τύχες της Αρχαίας Ελληνικής, σσ. 915-975) εισάγουν τον αναγνώστη σε πολλαπλά «παράπλευρα» (με όλο το υπαινικτικό περιεχόμενο, με το οποίο χρησιμοποιείται η λέξη τον τελευταίο καιρό) θέματα σχετικά με τη στάση των ομιλητών και των εποχών απέναντι στη γλώσσα γενικά και την ΑΕ ειδικότερα. Πρόκειται για μια γενναία διεύρυνση στη βασική θεματική του τόμου που θέτει σε ισχυρότερη βάση τον προβληματισμό για την ιστορία της Ελληνικής και συμβάλλει στην κατανόηση πολλών επίμαχων ζητημάτων.

Η αναφορά στους αρχαίους γραμματικούς είναι στην πραγματικότητα αναφορά στις πρώτες απόπειρες κανονιστικής κωδικοποίησης/αποτύπωσης της Ελληνικής και από τις πρώτες σε καθολικότερο επίπεδο που έμελλαν να επηρεάσουν την «τέχνη» των γραμματικών για πολλούς αιώνες στον ελληνικό και δυτικό κόσμο. Επίσης, η μικρή αλλά χρήσιμη μνεία της πρώτης «μαγιάς» της γλωσσικής/γλωσσολογικής ορολογίας αφήνει περιθώρια να σκεφτεί κανείς ότι θα άξιζε ίσως να έχει προβλεφτεί ειδική ενότητα ή υποενότητα για τη σχέση της ΑΕ με αφετηριακές έννοιες και όρους της γλωσσικής επιστήμης. Είναι άλλωστε δεδομένη η αναγνώριση και αυτού του ρόλου της αρχαίας ελληνικής διανόησης και γλώσσας (βλ. Robins 1989, σσ. 25 κ. εξ.).

Η πρώτη συστηματική παρεμβατική στάση των ομιλητών (εδώ των ειδικά και παιδευτικά ασχολούμενων με τη γλώσσα), που θεωρείται ότι συνδέεται στενά με τις «τύχες» της ΑΕ, ταυτίζεται με τη γνωστή κίνηση του πρώτου αττικισμού, η οποία περιγράφεται πολύ εμπεριστατωμένα αλλά και πολύ γλαφυρά στον τόμο. Το όλο θέμα παραπέμπει, βέβαια, στο θεμελιώδες ερώτημα, κατά πόσο τέτοιοι είδους ρυθμιστικές εξωτερικές παρεμβάσεις βαρύνουν στην εξέλιξη μιας γλώσσας σε σχέση με άλλους (κυρίως ενδογλωσσικούς) παράγοντες. Τόσο το φαινόμενο του πρώτου αττικισμού όσο και πολλές από τις ανάλογες στάσεις ή πρακτικές στις επόμενες φάσεις της Ελληνικής προσφέρουν ενδιαφέρουσες μαρτυρίες για τη στοιχειοθέτηση κριτηρίων που θα μπορούσαν να ληφθούν υπόψη σε κάθε απόπειρα μιας όσο το δυνατόν ασφαλέστερης και καθολικότερης απάντησης. Προς το παρόν, παρ' όλη τη σχετική πρόοδο της

έρευνας για τον προσδιορισμό των αιτιών και συνακόλουθα για την ερμηνεία της γλωσσικής μεταβολής, φαίνεται ότι ο βαθμός επιρροής που προκύπτει από την εκάστοτε εξωτερική παρέμβαση ή αντιμετώπιση της γλώσσας δεν είναι εύκολα προσδιορίσιμος, όσο και αν είναι δύσκολο να αμφισβητηθεί. Έτσι, η επιλογή της λέξης «τύχες», που υπαινίσσεται τον μη τελεολογικό και ουσιαστικά απρόβλεπτο χαρακτήρα της εξέλιξης σε κάθε γλώσσα, είναι πολύ εύστοχα επιλεγμένος. Το ίδιο θα ήταν δύσκολο, επίσης, να αμφισβητηθεί ότι η όποια πρόοδος στην έρευνα της γλωσσικής μεταβολής υπαγορεύει σταθερά την ανάγκη για επανεκτίμηση πολλών πραγμάτων στην ιστορία των γλωσσών και ότι, αντίστροφα, μόνο η όσο το δυνατόν ορθότερη ανάγνωση του παρελθόντος μιας γλώσσας, με άλλα λόγια η όσο το δυνατόν επιστημονικότερη προσέγγιση των δεδομένων αυτού του παρελθόντος μπορεί να εξασφαλίσει την πρώτη, ίσως, προϋπόθεση σε κάθε αναζήτηση αξιόπιστης ερμηνείας της γλωσσικής διαχρονίας (Faarlund 1990, σσ. 16-29). Από αυτήν την άποψη ο τόμος είναι πολύτιμος, όχι μόνο για την ιστορία της Ελληνικής αλλά και για κάθε γλωσσολόγο ασχολούμενο με την ιστορία των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών, την ιστορία των γλωσσών γενικότερα αλλά και με τα θεωρητικά προβλήματα της γλωσσικής μεταβολής.

Ξαναγυρίζοντας στα κείμενα της ένατης ενότητας θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η χρονική υπέρβασή τους δεν έχει γνώμονα τόσο τις εσωτερικές μετεξελίξεις της Ελληνικής, αλλά κυρίως την αντιμετώπιση της ΑΕ στις μετέπειτα φάσεις ως παράγοντα καθοριστικό της «τύχης» της και της «τύχης» όλης της πορείας της Ελληνικής. Μέσα από την εξέταση των αττικιστικών τάσεων του Βυζαντίου –εκπροσωπούμενων στο σχετικό κείμενο από ένα δείγμα λόγων πεζογράφων που υιοθετούν αρχαϊστικά γλωσσικά πρότυπα– και αργότερα της καθιέρωσης της καθαρεύουσας, δηλώνεται η γνωστή στάση της ρυθμιστικής και αξιολογικής πρόταξης της ΑΕ ως του μόνου κατάλληλου γλωσσικού σχήματος να εξυπηρετήσει την «υψηλή», «γνήσια», «επίσημη», «απαιτητική», «λόγια», ή «επιστημονική» έκφραση της γλώσσας. Φυσικά δεν λείπει η αντίπαλη στάση για την υπεράσπιση του ζωντανού λόγου που δημιουργήσε τη μοιραία γλωσσική διπολικότητα με τις γνωστές, επίσης, ιστορικές, πολιτικές και εκπαιδευτικές προεκτάσεις και συνέπειες. Ο αναγνώστης έχει εδώ την ευκαιρία να δει αρκετές πτυχές του «γλωσσικού ζητήμα-

τος» ενταγμένες στα ιστορικά και φιλοσοφικά ρεύματα της εποχής τους, να εκτιμήσει και να διαφοροποιήσει την εικόνα της ΑΕ ως φυσικού, δυναμικού και πολυμορφικού συστήματος από τις κακέκυπες απόπειρες αναπαλαίωσής της που επιχειρήθηκαν σε διάφορες εποχές και για διαφόρους λόγους, συνήθως μη γλωσσικούς.

Τέλος, μια και ο λόγος γενικώς για τις «τύχες» της ΑΕ στις μετέπειτα φάσεις μπορεί να έχει ποικίλο περιεχόμενο, θα μπορούσαν στο σημείο αυτό να προστεθούν δύο ακόμη παράγοντες που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωσή τους κατά την κρίσιμη χιλιετία του Βυζαντίου: αφενός οι σχολιαστές και οι γραμματικοί που ήσαν αποκλειστικά σχεδόν προσηλωμένοι σε ό,τι η αρχαία παράδοση τους είχε τροφοδοτήσει⁴ και αφετέρου οι πολυάριθμοι αντιγραφείς και σχολιαστές των αρχαίων κειμένων που διέσωσαν πολύτιμες πηγές γλώσσας και πολιτισμού⁵. Εκείνο που νομίζω ότι θα ήταν χρήσιμο να έχει τονιστεί περισσότερο με αφορμή όλα αυτά τα κείμενα των γλωσσικών περιπετειών της Ελληνικής, περιπετειών συνδεόμενων άρρηκτα με τις «τύχες» της ΑΕ, είναι η μη αποκλειστικότητα αυτής της «μοίρας». Η ανάλυση και η ερμηνεία που δίνει η σύγχρονη γλωσσολογία για τη γενικότερα παρατηρούμενη «κινδυνολογική» ή «σωτηριακή» στάση εκ μέρους ατόμων ή κύκλων και των άλλων γλωσσών που ταυτίζονται με τους παταχού παρόντες νοσταλγούς και υπερασπιστές μιας πρότυπης μορφής γλώσσας, την οποία αναζητούν συνήθως στο γλωσσικό τους παρελθόν⁶, αποδυναμώνει την επιχειρηματολογία για την όποια απόδοση γλωσσικών προνομίων και αποκλειστικότητας και δημιουργεί προϋποθέσεις μιας πιο νηφάλιας και μη προκατειλημμένης προσέγγισης της ιστορίας της γλώσσας.

Αν ο βασικός νους στην ύπαρξη παραρτημάτων είναι η ένταξη θεμάτων που δεν «χωρούν» εύκολα στο κύριο σώμα ενός βιβλίου, τότε, από τα τρία Παραρτήματα του τόμου, το πρώτο και το δεύτερο ανταποκρίνονται συνεπέστερα στη δομική τους τοποθέτηση.

Στο πρώτο Παράρτημα (*Τονισμός και Σημεία στίξης*, σσ. 985-996) πρόκειται κυρίως για τη γραπτή αποτύπωση του τόνου καθώς και των άλλων προσωδιακών στοιχείων (επιτονισμού κ.ά.) με τα σημεία στίξης. Θίγονται δύο ιδιαίτερα ενδιαφέροντα ζητήματα, από τα οποία το πρώτο έχει ταυτιστεί –για λόγους άγνοιας αλλά και σκοπιμότητας– με την ύπαρξη και την επιβίωση της γλώσσας, γι' αυτό και βρίσκεται συχνά στο επίκεντρο γλωσσαμυντορικών ερίδων.

Το κείμενο αυτό διευκρινίζει ακριβώς τους γνωστούς πρακτικούς και όχι άλλης υφής λόγους που υπαγόρευαν την ανάγκη γραπτής σήμανσης των τόνων και των πνευμάτων στα κείμενα κατά την ελληνιστική εποχή αναγνωρίζοντας έμμεσα τον καθαρά συμβατικό τους χαρακτήρα.

Το δεύτερο περιέχει, όπως αναφέραμε, κείμενα ειδικής χρήσης της ΑΕ: από παροιμίες και γνωμικά, αινίγματα, ανέκδοτα και λογοπαίγνια μέχρι τη γλώσσα της μαγείας, τον παιδικό λόγο, τον προφητικό λόγο και την αισχρολογία ή ακόμη και τη μη λεκτική γλώσσα, δηλαδή τη γλώσσα του σώματος και των χειρονομιών, που συμπληρώνει με τον δικό της κώδικα την λεκτική επικοινωνία. Οι κατάδεσμοι και η μαγική γλώσσα, η επιστολογραφία, οι προφητείες, η αισχρολογία, ο «βάρβαρος» λόγος ακόμη και η ΑΕ μουσική σημειογραφία απαρτίζουν αναμφισβήτητα ένα εξαιρετικά πρωτότυπο και μεστό σύνολο για ό,τι συνιστά την πολυπλοκότητα στη χρήση του κατά κυριολεξία και μεταφορά λόγου ή και την ανάδειξη της σημειολογικής του λειτουργίας σε σχέση με άλλους κώδικες επικοινωνίας. Είναι προφανές ότι η ένταξη αυτού του Παραρτήματος (σσ. 997-1058) στην ιστορία της Ελληνικής στοιχεί στην ολιστική θεώρηση του επιμελητή για τη γλώσσα και βοηθάει όντως τον αναγνώστη να «δει» και να συνειδητοποιήσει την ουσία της γλώσσας σε τόσα πεδία χρηστικής αναφοράς, πέρα από το στενά γραμματικό της πλαίσιο και πέρα από τις συνήθεις συνδέσεις με τον δόκιμο γραπτό λογοτεχνικό και επιστημονικό λόγο.

Τα κείμενα του τρίτου Παραρτήματος (*Αναλογία και φωνητική αλλαγή στην Αρχαία Ελληνική*⁷, Ας: *ένα παράδειγμα συντακτικής αλλαγής* και *Ο ιστορικός γρίφος της σημασίας «όμοιος»*, σσ. 1059-1072) ανήκουν ουσιαστικά στη θεματική της τέταρτης ενότητας, παρόλο που ορισμένα έχουν περιπτωσιολογικό χαρακτήρα. Από την άλλη πλευρά, είναι πολύ σημαντικό που ο τόμος κλείνει με φαινόμενα γλωσσικής μεταβολής επαναφέροντας το ενδιαφέρον από την περιφέρεια στον πυρήνα της ιστορίας της γλώσσας. Γιατί ιστορία γλώσσας σημαίνει συμβατική αποτύπωση μιας κατάστασης μη στατικής και μια απόπειρα παρακολούθησης της αναπόφευκτης γλωσσικής μετατόπισης και αλλαγής.

Γενικά, η γλωσσολογική κάλυψη της γλωσσικής μεταβολής, τόσο στο θεωρητικό της μέρος (πρώτη ενότητα) όσο και στο ειδικό και εφαρμοσμένο (στην τέταρτη ενότητα και στο τρίτο παράρτημα), είναι αρκετά διαφωτιστική, ως προς την επιστημονική

πρόοδο που έχει σημειωθεί στη σχετική έρευνα, για το ειδικό αλλά και για το ευρύτερο κοινό. Μέσα από τις θεωρητικές επισημάνσεις αλλά και τις ειδικές περιπτώσεις, που αναλύονται συστηματικά και πειστικά, έχει πράγματι κανείς την ευκαιρία, πέρα από το να παρακολουθήσει την εξέλιξη των συγκεκριμένων μεταβολών, να συνειδητοποιήσει πόσο σύνθετη είναι η διαδικασία που υποκρύπτεται με την πολλαπλή συμμετοχή γνωσιακών, ενδογλωσσικών και εξωγλωσσικών παραγόντων, την εν τέλει καθόλου τυχαία, από πλευράς μηχανισμών, διαδρομή των στοιχείων της Ελληνικής αλλά και της γλώσσας γενικότερα. Η περίπτωση, π.χ., του *ας*, που από ένα κανονικό ρήμα της ΑΕ (*αφίημι*) με το γνωστό σημασιολογικό του περιεχόμενο εξελίχθηκε μέσω του τύπου της προστακτικής (*άφες*) σε ένα απλό γραμματικό στοιχείο, ένα προτρεπτικό μόριο βάσει συγκεκριμένης διαδικασίας (της *γραμματικοποίησης*), είναι τυπική για τη συνδυαστική αυτή δράση. Πάνω απ' όλα, προβάλλεται η σωστή αντιμετώπιση της γλωσσικής εναλλακτικότητας και μεταβολής που αποτελούν εκδηλώσεις ανανέωσης και ανασυσχετισμού και όχι υποχρεωτικά συμπτώματα φθίνουσας πορείας και μαρasmus. Θεωρώ ότι είναι μια πολύ χρήσιμη υπόμνηση, που ταυτίζεται άλλωστε με την επικρατούσα επιστημονική άποψη για τον μη κατευθυντικό χαρακτήρα της μεταβολής της γλώσσας προς την πρόοδο ή την παρακμή. Είναι η μόνη προϋπόθεση σωστής παρακολούθησης και συνειδητοποίησης, χωρίς απαξιωτικές προκαταλήψεις, των πολλαπλών σημαντικών μεταβολών της Ελληνικής από την Κλασική Αττική στην Κοινή. Τέλος, δεν είναι μικρότερης σημασίας η παρατήρηση που αφορά την ανάγκη συνάντησης και συνεργασίας του ιστορικού γλωσσολόγου με τον φιλόλογο για τον έλεγχο και την αξιοπιστία των κειμένων, της κύριας δηλαδή πηγής για την ανίχνευση και συλλογή του γλωσσικού υλικού.

Συμπληρώνοντας την ενδεικτική αυτή σταχυολόγηση των εντυπώσεών μου για ένα τόσο μεγάλο ποσοτικά και ποιοτικά έργο θα ήθελα να επισημάνω ακόμη τα εξής. Πιστεύω ότι ο τόμος αναδύει την επιμονή –το πάθος θα έλεγα– του αρχιτέκτονα του να μη μείνει καμία πτυχή του θέματος ανέγγιχτη. Ανέγγιχτη με την έννοια της έμφασης στη συνολική, διεπιστημονική εξιχνίαση της ιστορίας της ΑΕ με ενόχτες που, για πρώτη φορά, εμφανίζονται τόσο συγκεντρωτικά προσανατολισμένες σε αυτό τον σκοπό. Ο Χριστίδης προτίμησε να αναθέσει αυτή την τεράστια ύλη κατακερματισμένη σε πολλές

ενότητες –άλλοτε μικρότερες και άλλοτε μεγαλύτερες, στις περισσότερες περιπτώσεις πάντως πολύ περιεκτικές– σε πολλούς ειδικούς επιστήμονες (τα ονόματα των οποίων δεν αναφέρονται εδώ προφανώς λόγω του απαγορευτικά μεγάλου αριθμού), όχι μόνο εκεί όπου αυτό επιβάλλεται εξ αντικειμένου λόγω των διαφορετικών επιστημονικών χώρων (γλωσσολογίας, βιολογίας, ιστορίας κ.λπ.) αλλά και μέσα στις πολύ οριοθετημένες γλωσσολογικές περιοχές. Με αυτόν τον τρόπο είναι σαφές ότι προσπάθησε να εξασφαλίσει την επιστημονική φερεγγυότητα (αντικειμενικότητα και ακρίβεια) σε συνδυασμό με την πληρότητα και την εν γένει ποιότητα του έργου. Το αποτέλεσμα δικαίωσε, νομίζω, την επιλογή του και επιβράβευσε το όραμα και τον μόχθο τον δικό του και όλων των συνεργατών του. Και κάτι ακόμη: ο μεγάλος επιμερισμός, που μπορεί να έχει και αρνητικές πλευρές, εξασφαλίζει, συν τοις άλλοις, την αυτοτέλεια των μικρών κειμένων ενός ογκωδέστατου τόμου, που γίνεται έτσι πιο εύχρηστος. Το έργο είναι, λοιπόν, στην πραγματικότητα, προϊόν «ιστορικής ανατομίας» και ανασύστασης της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Είναι όμως πρόδηλο ότι, πέρα από την αδιαμφισβήτητη ατομική ευθύνη κάθε συμμετοχής, η ανάγκη για την τελική συγκρότηση και ενιαία μορφοποίηση τόσων πολλών και τόσο ποικίλων και ετεροειδών κειμένων υπογραμμίζει το βάρος της ευθύνης και τον όγκο της δουλειάς του επιμελητή. Είναι, επομένως, προς έπαινό του που επέμεινε στη δύσκολη αυτή επιλογή⁸. Φαντάζομαι ότι πέρα από τον πολυσχιδή, γι' αυτό και απαιτητικό σχεδιασμό, είχε να επιλύσει το θέμα της επιλογής των συγγραφέων, ένα θέμα ιδιαίτερα λεπτό και συγγνωστά πάντως υποκειμενικό, το οποίο αντιμετώπισε με τρόπο δηλωτικό των πεποιθήσεων και γνώσεων του, του κριτηρίου του για τους ειδικούς του στενότερου και ευρύτερου ακαδημαϊκού χώρου, της επαφής του με τη διεθνή κοινότητα και βιβλιογραφία όχι μόνο την εξειδικευμένη του γλωσσολογικού χώρου αλλά και τη γενικότερη φιλολογική, ιστορική και αρχαιολογική. Είχε επίσης να αντιμετωπίσει τις δυσκολίες για τη μετάφραση πολλών ξενόγλωσσων συμβολών με συνεργάτες που επιστράτευσε γι' αυτόν και μόνο τον σκοπό. Οι μεταφράσεις τους –όπως επίσης και οι μεταφράσεις των πολλών αποσπασματικών κειμένων από τις διάφορες μορφές και χρήσεις της ΑΕ αλλά και από άλλες σύγχρονες της γλώσσας– έχουν τη σφραγίδα πολύ υπεύθυνης και επιμελημένης δουλειάς και δένουν αρμονι-

κότατα στο σύνολο. Το ίδιο εύληπτη και αναγνωστικά εύρυθμη είναι η νεοελληνική απόδοση των γλωσσικών αποσπασμάτων καθώς και των επιγραφικών και επιγραμματικών σπαραγμάτων που διανθίζουν και επεξηγούν εναργέστατα τα κάθε είδους γλωσσικά φαινόμενα και γραφές της Ελληνικής αλλά και τόσων άλλων γλωσσικών συστημάτων που αναφέρονται μέσα στα κείμενα. Για πρώτη φορά γλώσσες-απολιθώματα, που αποτελούν συχνά απλές ονομαστικές αναφορές ενός πολύ μακρινού (και όχι μόνο χρονικά) παρελθόντος στα συνήθη θέση στο γλωσσικό στερέωμα της εποχής με άξονα, βέβαια, πάντα τη σχέση τους με την ΑΕ, για να επιβεβαιωθεί με απόλυτα έμπρακτο τρόπο ότι η καταγραφή της ιστορίας μιας γλώσσας για είναι πλήρης δεν μπορεί ούτε πρέπει να είναι ιστορία εγκλειστική και μονήρης, αν θέλει ο ιστορικός να δώσει ρεαλιστική και συνολική εικόνα όλης της δυναμικής της.

Ένα από τα στοιχεία προσφοράς αυτού του έργου είναι, χωρίς αμφιβολία, και η εικαστικά άσπογη ανάδειξη αυτών των διαγλωσσικών σχέσεων και εμπειριών της ΑΕ (μέσω των δανείων και των μεταφραστικών δραστηριοτήτων). Πράγματι, εκτός από το περιεχόμενο, είναι εμφανής η φροντίδα για την επιλογή του εικαστικού υλικού με πρωτότυπα αλλά και «σημαίνοντα» για την κάθε περίπτωση μοτίβα, τα οποία πλαισιώνουν ένα άσπογο «σήσιμο» και συντελούν στην υψηλή εκδοτική εμφάνιση του τόμου. Πρόκειται για εκδοτικό άθλο που εντυπωσιάζει με όλο εκείνο το πλήθος των απαιτητικών και σπάνιων στοιχείων και συμβόλων στα κείμενα που εναλλάσσονται συνεχώς, συχνά και στην ίδια σελίδα: διαφορετικές γραφές, αλφάβητα, σύμβολα, εικόνες έχουν οργανωθεί με ένα κομψό και άνετο τρόπο, έτσι ώστε ο τόμος, παρά τον όγκο του, να διαβάζεται εύκολα και ευχάριστα. Και επειδή συχνά οι λεπτομέρειες κρίνουν το σύνολο, δεν μπορεί κανείς να μη σταθεί σε σημεία που, πέρα από την επιστημονική υπευθυνότητα, δείχνουν συγχρόνως ευαισθησία και σεβασμό για τον αναγνώστη. Εννοώ, βέβαια, τους κατατοπιστικούς έγχρωμους και ασπρόμαυρους γεωγραφικούς και γλωσσικούς χάρτες, τον ακριβή και επαρκέστατο σχολιασμό των πάσης φύσεως εικόνων (κατά κανόνα ιστορικών και αρχαιολογικών μνημείων πολύτιμων για τη γλωσσική μαρτυρία και τεκμηρίωση) ή άλλων πινάκων που εμπλουτίζουν το περιεχόμενο, καθώς και τις φωνητικές μεταγραφές, όπου αυτό έχει κριθεί αναγκαίο (πρβλ. π.χ. τις φωνητικές αντιστοιχίες

του καρικού ή λυκικού αλφαβήτου στις σσ. 562-563, 566 κ.ά.). Επίσης, το Γλωσσάρι με την απαιτούμενη επεξήγηση των χρησιμοποιούμενων ειδικών γλωσσολογικών όρων σε απλή και κατανοητή για το ευρύτερο κοινό διατύπωση (μόνο στο λήμμα *συμφωνία* ο δαίμονας της συνειρμικής σχέσης αντικατέστησε στον ορισμό την αναμενόμενη «εναρμόνιση» –ή κάτι ανάλογο– με την αντίθετή της «διαφοροποίηση» και στο λήμμα *αλλόφωνο* το «όμοιον φθόγγων» δημιουργεί, ίσως, σύγχυση και συγκρούεται με την ίδια την έννοια του αλλοφώνου). Χρήσιμη και η απεικόνιση της εξέλιξης του φωνητικού-φωλογικού συστήματος.

Γενικά, ο τόμος είναι τόσο επιμελημένος εκδοτικά που πολύ δύσκολα και το πιο ασκημένο μάτι θα μπορούσε να ανιχνεύσει κάτι τι και, σε κάθε περίπτωση, μπροστά σε ένα τόσο μεγάλο εγχείρημα μου φαίνεται επιστημονικά μικρόψυχο και αναξιοπρεπές να μένει κανείς σε μικρές –αναπόφευκτες και στις καλύτερες εκδόσεις– επισημάνσεις παροραμάτων και άλλων παρόμοιων.

Δεν θα έπρεπε να παραλείψω να υπογραμμίσω τη σπουδαιότητα του τόμου και ως προς τη βιβλιογραφική του κάλυψη, με την οποία επισφραγίζεται η επιστημονική του ενημερότητα. Ο αναγνώστης μπορεί να ανατρέξει σε ειδική και ενημερωμένη βιβλιογραφία πολλών σελίδων τοποθετημένων στο τέλος κάθε ενότητας για θέματα που αφορούν τη φύση και τη λειτουργία της γλώσσας, τη σχέση της με τη σκέψη και τον εγκέφαλο, την ανάπτυξη της γλώσσας, τη γλωσσική μεταβολή, τα περί ινδοευρωπαϊκής γλωσσικής οικογένειας, τα συστήματα γραφής και το ελληνικό αλφάβητο, την πορεία της Ελληνικής από τις απαρχές μέχρι τα χρόνια της Κοινής, τις αρχαίες ελληνικές διαλέκτους από τη Μυκηναϊκή μέχρι και την παρακμή τους, την περιγραφή της δομής της ΑΕ σε όλα τα γραμματικά επίπεδα, τις γλωσσικές επαφές με τις άλλες γλώσσες της αρχαιότητας, τη δημιουργική γραπτή αξιοποίηση της ΑΕ μέσω των μεταφράσεων και της λογοτεχνίας, τη λεξιλογική της ανάπτυξη και εξειδίκευση (ειδικά λεξιλόγια), την εκπαιδευτική-φιλολογική της αντιμετώπιση, τις επιβιώσεις της στον ελληνικό και δυτικό κόσμο, ακόμη και για τη σχέση της με τον κόσμο της μαγείας, της προφητείας και για πολλά άλλα θέματα.

Ο γλωσσολογικός πυρήνας της βιβλιογραφίας πλαισιώνεται, φυσικά, από ένα μεγάλο αριθμό χρήσιμων τίτλων και από τους άλλους χώρους καθώς και εκδόσεις των κειμένων/πηγών που άλλοι ειδικότεροι θα μπορούσαν να σχολιάσουν. Το μόνο που θα

ήθελα να παρατηρήσω είναι ότι η ξεχωριστή βιβλιογραφική κάλυψη των κειμένων/πηγών θα είχε πιο πρακτικό λόγο ύπαρξης, αν περιείχε όλα τα λήμματα έκδοσης κειμένων του τόμου και όχι μόνο όσα δεν αναφέρονται στις επιμέρους μελέτες.

Συνοψίζοντας, το βιβλίο αποτελεί όντως τομή, διότι:

- α) με τη διευρυμένη θεματολογία του και τις συνδυαστικές ενότητές του ξεπερνά τα όρια ενός τυπικού εγχειριδίου της ιστορίας της ελληνικής γλώσσας,
- β) εισάγει ένα διαφορετικό πρότυπο αντιμετώπισης της ιστορίας της ελληνικής γλώσσας που στοχεύει στην ολόπλευρη, ολιστική θεώρησή της με σκοπό την πιο αντικειμενική γνώση και την ουσιαστικότερη κατανόησή της,
- γ) αποτελεί τεκμηριωμένη καταφυγή για ό,τι συνιστά τη συνολική επιστημονική εικόνα για την ΑΕ, τις πολλαπλές εκφάνσεις και χρήσεις της, τις κεντρομόλες και φυγόκεντρες τάσεις του συστήματός της, τη συγχρονική και διαχρονική δυναμική της,
- δ) είναι κέρδος για τα ελληνικά γράμματα, όχι μόνο για τη συγκέντρωση τόσων σημαντικών κειμένων για την ΑΕ γλώσσα και τον πολιτισμό αλλά και για τα ποικίλα ερεθίσματα έρευνας πολλών θεμάτων της Ελληνικής ή και συγκριτικών μελετών με άλλες συγγενείς και μη γλώσσες. Επίσης, σε άλλο επίπεδο, εκτιμώ ότι τα εισαγωγικά σημειώματα του επιμελητή και πολλά από τα κείμενα του τόμου θα μπορούσαν να αποτελέσουν τη μαγιά για ένα πολύ καλό διδακτικό εγχειρίδιο που θα εμπλούτιζε εξαιρετικά και με τρόπο ελκυστικό και δημιουργικό τη γνώση για την αρχαιότητα, σε ένα μάθημα παράλληλης και διαδραστικής αξιοποίησης της αρχαίας ελληνικής γλώσσας και φιλολογίας.

Αξίζει να σημειωθεί ότι το βιβλίο αποτελεί ήδη σημείο αναφοράς στην ελληνική και σύντομα πιστεύω και στη διεθνή βιβλιογραφία, στην οποία θα ενταχθεί μεταφρασμένο (στην Αγγλική), γεγονός που προδιαγράφει μια πολύ επιτυχημένη πορεία. Και όλα αυτά χωρίς καμία άλλη διαφήμιση πέρα από την ίδια τη συγκρότηση και την ποιότητά του, για την οποία αξίζουν τον δίκαιο έπαινο όλοι οι συντελεστές του.

Τέλος, η εξαιρετική αυτή έκδοση, παρά τη χρονική διακοπή της ιστορίας που καταγράφει, έχει τη σφραγίδα ενός έργου που, αν και ημιτελές, καταξιώνει πλήρως τον σκοπό και τον μόχθο της συγγραφής και έκδοσής του. Η ευχή είναι να υπάρξει και συνέχεια.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Με αφορμή την αναφερόμενη γνωστή αρνητική στάση του Πλάτωνα για τον γραπτό κώδικα αντιλαμβάνεται κανείς ότι η γραφή δεν γίνεται αυτόματα αποδεκτή ως το «έτερο» ισοδύναμο μέσο γλωσσικής έκφρασης. Η εισαγωγή της δημιουργήσε σκεπτικισμό –αν όχι φόβους ανατροπής– ανάλογο, κατά τον Ong (1999, σσ. 110-117) με τις σημερινές επιφυλάξεις για την «εκτεχνολόγηση» του λόγου από τους υπολογιστές.
2. Περισσότερα για τη σχέση του δανεισμού και της ιστορικότητας της γλώσσας βλ. στο Χριστίδης 1999, σσ. 21-31, ενώ για τη γενικότερη ανάλυση του γλωσσικού δανεισμού στα πλαίσια της επαφής των κοινωνιών και των γλωσσών βλ. McMahon 1994, σσ. 200 κ. εξ.
3. Βλ. το σχετικό σχόλιο στο Κατή – Κονδύλη – Νικηφορίδου (εκδ.) 1999, σσ. 23.
4. Η στάση των γραμματικών του Βυζαντίου απέναντι στην αρχαία παράδοση αποτυπώνεται στο σχόλιο του Robins (1993, σ. 44) για τη Γραμματική Τέχνη του Διονυσίου Θρακός (σε μετάφραση): «...υπήρξε το θεμέλιο και το έργο-αυθεντία για τη διδασκαλία και την έρευνα της ελληνικής γλώσσας και του γραμματικού της συστήματος τα χρόνια της Βυζαντινής αυτοκρατορίας».
5. Βλ. Hunger 1992, σσ. 437 κ. εξ.
6. Κατά την Aitchison (1991, σ. 26) όλη αυτή η «καθαριστική» στάση με την προβολή ενός σταθερού γλωσσικού προτύπου έχει ψυχολογική και κοινωνική βάση: «...the puristic attitude towards language –the idea that there is an absolute standard of correctness which should be maintained– has its origin in a natural, nostalgic tendency in man, supplemented and intensified by social pressures».
7. Παρά τον τίτλο, το άρθρο αναφέρεται σε αλλαγές και στο μορφολογικό επίπεδο, εκεί όπου αναδεικνύονται κυρίως οι μηχανισμοί της επανάλυσης και της αναλογίας.
8. Με αυτό, σε καμία περίπτωση δεν θέλω να υποβιβάσω τη δυσκολία και την προσφορά κάθε άλλης διαφορετικής καταγραφής της ιστορίας της Ελληνικής. Είναι, κατά τη γνώμη μου, άλλης υφής τα προβλήματα και ο μόχθος που συνεπάγεται η συγγραφή της ιστορίας της Ελληνικής από ένα άτομο και μάλιστα, αν αυτή καλύπτει ολόκληρη την ιστορική διαδρομή της. Βλ. το βιβλιοκριτικό άρθρο των Δ. Χειλά-Μαρκοπούλου – Α. Μόζερ 2001 για το πολύ αξιόλογο, επίσης, έργο του G. Horrocks, *Greek: The Language and its Speakers*, London: Longman 1997, ή το λίγο παλαιότερο και μικρότερο ιστορικό εγχειρίδιο του H. Tonnnet 1995 ή ακόμη το διδακτικό εγχειρίδιο του Γ. Μπαμπινιώτη 2002, για να μείνω στα πιο τελευταία. Τέλος, έχει προηγηθεί και η συλλογική σημαντική έκδοση του Ε.Λ.Ι.Α. (Κοπιδάκης, επιστ. επιμ., 1999) με τις δικές της γλωσσολογικές και φιλολογικές επιλογές για όλες τις φάσεις της Ελληνικής.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Aitchison, J. 1991: *Language Change: Progress or Decay?* 2nd edition. London, Fontana
- Faarlund, J.T. 1990: *Syntactic Change: Toward a Theory of Historical Syntax*. Berlin, Mouton de Gruyter
- Horrocks, G. 1997: *Greek: A History of the Language and its People*. London, Longman
- Hunger, H. 1992: *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λογία κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τόμος Β'. Μετάφραση από το πρωτότυπο (*Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner I-II*, München, C.H. Beck 1978) Τ. Κόλιας. Κ. Συνέλλη, Γ. Μακρής Ι. Βάσσης. Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης
- Κατή, Δ. – Κονδύλη, Μ. – Νικηφορίδου, Κ. (εκδ.) 1999: *Γλώσσα και νόηση. Επιστημονικές και φιλοσοφικές προσεγγίσεις*. Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια
- Κοπιδάκης, Μ. (επιστ. επιμ.) 1999: *Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας*. Αθήνα, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (Ε.Λ.Ι.Α.)
- McMahon, A. 1994: *Understanding Language Change*. Cambridge, Cambridge University Press
- Μπαμπινιώτης, Γ. 2002⁵: *Συνοπτική ιστορία της ελληνικής γλώσσας*. Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα
- Ong, W. 1997: *Προφορικότητα και εγγραμματοσύνη*. Μετάφραση από το πρωτότυπο (*Orality and Literacy – The Technologizing of the Word*, 1982) Κ. Χατζηκυριάκου. Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης
- Robins, H.R. 1989: *Σύντομη ιστορία της Γλωσσολογίας*. Μετάφραση από το πρωτότυπο (*A Short History of Linguistics*, London, Longman's 1979³) Α. Μουδοπούλου. Αθήνα, Εκδόσεις Νεφέλη
- Robins, H.R. 1993: *The Byzantine Grammarians. Their Place in History*. Berlin/New York, Mouton de Gruyter
- Schwegler, A. 1990: *Analyticity and Syntheticity. A Diachronic Perspective with Special Reference to Romance Languages*. Berlin/New York, Mouton de Gruyter
- Tonnnet, H. 1995: *Ιστορία της νέας ελληνικής γλώσσας*. Μετάφραση από το πρωτότυπο (*Histoire du grec moderne*, Paris, L' Asiatheque 1993), Μ. Καραμάνου – Π. Λιαλιάτσος. Αθήνα, Εκδόσεις Παπαδήμα
- Χειλά-Μαρκοπούλου, Δ. – Α. Μόζερ 2001: «Γλωσσική εξέλιξη και γλωσσική πραγματικότητα. Από την ιστορία της ελληνικής γλώσσας». *Γλωσσολογία* 13, 149-177
- Χριστίδης, Α.-Φ. 1999: *Γλώσσα, πολιτική, πολιτισμός*. Αθήνα, Εκδόσεις Πόλις